

ŠTO JE TO HRVATSKA KNJIŽEVNOST?

Uobičajena predodžba o hrvatskoj književnosti kao korpusu djela nastalih na hrvatskom jeziku nije nimalo jednostavna kao što se na prvi pogled čini. Čak i tako čvrst kriterij kao što je jezik nije sasvim pouzdan, ne samo zato što su Hrvati svoj jezik različito nazivali, već i zato što se i danas pod imenom hrvatskoga jezika podrazumijevaju najmanje četiri njegova jezika na kojima i dalje nastaje hrvatska književnost. A što je s Hrvatima koji su pisali i pišu na nehrvatskim jezicima – od latinskoga i “hrvatskih latinista”, preko talijanskoga, mađarskog, njemačkog i turskoga do engleskoga, španjolskog, srpskoga ili u najnovije vrijeme bošnjačkoga?

Čini se da nije uputno ne samo identitet nacionalne književnosti, nego ni pojam nacije poistovjećivati s pojmom jezika; njemački je jezik barem dviju nacija, engleski barem triju, a portugalski i španjolski najmanje njih desetak. Praksa koja datira iz preporodnoga razdoblja hrvatske povijesti, kada i nastaju moderni pojmovi hrvatske nacije i nacionalne književnosti, opterećena je još uvijek mnogim nedoumicama i nesporazumima. Jedno je od njih i pitanje odnosa preporoda i književnosti ili ilirskog pokreta i romantizma, potom nastanak i smisao pojmova srednjovjekovne, starije i novije, odnosno pučke, usmene ili narodne te umjetničke književnosti, a o popularnoj, katoličkoj, franjevačkoj, regionalnoj, npr. slavonskoj ili dalmatinskoj, ili pak o domovinskoj i izvandomovinskoj i emigrantskoj te o dječjoj književnosti – da i ne govorimo.

Svaki pokušaj pojašnjavanja i svaki mogući odgovor vraća nas na izvor, tj. na pitanje strukture hrvatskog društva tijekom onoga što se uvriježilo nazivati hrvatski narodni preporod i njegove sveukupne, pa tako i kulturne performativnosti prema

STRUKTURA HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

SREDNJOVJEKOVNA		STARIJA				NOVIJA			
1	11-15. st.	16. st.	17. st.	18. st.	19. st.	20. st.	21. st.		
2	Srednjovjekovna Glagoljska	Renesansa	Barok	PRE- Prosvjetiteljstvo	- P O R O D Romantizam	Šenoina doba	Realizam	Modernizam	Postmodernizam
3	Bašćanska ploča Misal 1483.	Marulić M. Držić	Gubinić Vitezović	Kamžilić Kačić Miošić M. A. Reljković	I. Mažuranić Vraz Preradović	Šenoa	Kovačić Kranjčević Galski	Matoš A. B. Šimić Križea	Šoljan Dragojević Jergović
4	Primorje	SPLIT, HVAR KORČULA DUBROVNIK ZADAR	DUBROVNIK Varaždin Zagreb	Dubrovnik POZEGA, OSIJEK Varaždin ZAGREB			Z A G R E B		
5	Čakavski – štokavski – kajkavski Staroslavenski	Čakavski – štokavski – kajkavski latinski	latinica – ćirilica				hrvatski		
6	glagoljica – ćirilica – latinica	epigram, elegija, balada, poema, sonet epistola epska pjesma, ep ekloga, pastoralna tragedija, komedija farsa	autor – anonimno – kolektiv	autor – anonimno – kolektiv	novela, roman kritika, polemika esej, fejton filologija historiografija publicistika				TV-drama TV-sapunica SMS-prča blog
7	anonymno – kolektiv	autor – anonimno – kolektiv	Sjever > Srednja Europa	Sjever	autor – anonimno – kolektiv				
8	anonymno – kolektiv	knjiga kalendar	Knjiga kalendar	novine – časopisi radio				film –	TV – internet
9	PISMENOST	KNJIVNOST	KNJIVNOST	KNJIVNOST	KNJIVNOST	KNJIVNOST	KNJIVNOST	KNJIVNOST	KNJIVNOST
10	ORALNA	ORALNO-TEKSTUALNA	ORALNO-TEKSTUALNA	ORALNO-TEKSTUALNA	ORALNO-TEKSTUALNA	ORALNO-TEKSTUALNA	ORALNO-TEKSTUALNA	ORALNO-TEKSTUALNA	ORALNO-TEKSTUALNA
11									
12									
13									

kriterijima koji i danas igraju važnu ulogu u percepciji književnosti koju nazivamo hrvatskom – ma što pod tim mislili.

Prije toga prevažnoga koraka koji bi nas, nakon što obidemo zamišljeni put, trebao vratiti u naše vrijeme, valja se načas zadržati na onome što smo nazvali uobičajenom predodžbom. Riječ je zapravo o znanjima koja – bez obzira na izvore, značajke i domete – idu za tim da oblikuju relativno čvrstu sliku, a s njome i pojam hrvatske književnosti. Dakako, pri tome ključnu ulogu ima obrazovni sustav preko kojega strukovne spoznaje iz područja književne povijesti imaju najvažniju ulogu, pa nas ta ideja vodi ne samo u daleku prošlost književnih djela i pisaca, nego i u budućnost uključujući i naša opredjeljenja da nam upravo hrvatska književnost i književnost europskog kruga budu profesija. Spomenuta predodžba upućuje na više ili manje jasnu cjelinu hrvatske književnosti i na njezinu strukturu, koju možemo predočiti kao svojevrsni koordinatni sustav s više razina.

Pojednostavljeno prikazano to bi izgledalo kao na tabeli lijevo.
O čemu je riječ?

Riječ je o konstrukciji koja polazi ne samo od ideje književnosti kao strukturirane institucije, nego i od ideje hrvatske književnosti kao relativno čvrste strukture. U pitanju je najmanje desetak uglavnom ovjerenih i opisanih razina na kojima se nacionalna književnost realizira, tj. nekoliko glavnih faktora koji je proizvode i oblikuju.

Redom, riječ je o vremenu uključujući i ono koje istu književnost stilski-formativno interpretira kako to pokazuju prve razine s uvriježena tri tipa periodizacije: studijski, historiografski i kritički (1-3). Njih prate, odnosno ispunjavaju, književna djela i autori (4), dakako, u prostoru nacionalne književnosti, tj. u središtima književnoga nacionalnog života koji – treba li to reći?! – nije nužno i politički, odnosno administrativno nacionalni prostor (5). Tu su i jezici na kojima su pisana djela koja ulaze u korpus nacionalne književnosti (6), potom pisma (7) i žanrovi (8).

Napokon, poseban aspekt pripada tipu autorstva djela toga korpusa; to upućuje na njegovu ne samo vremensku uvjetovanost, nego i na niz čimbenika koji tijekom povijesti utječu na ovu književnu i kulturnu instanciju te je mijenjaju (9). Potom europski kontekst ili – kako se to najčešće kaže – kulturni krugovi unutar kojih je nastajala i oblikovala se nacionalna književnost dijeleći s njima nužno sličnosti i razlike (10); ovime se ujedno odriče samodostatnost svake, pa tako i hrvatske književnosti, jer se upravo na ovoj razini definira kao proces kulturne razmjene. Sljedeću razinu dodijelili smo medijima, tj. onim nosačima zapisa koji su zapisivačima pri ruci, a oni ne samo da su se tehnički mijenjali, nego su svaki na svoj način utjecali na zapisano što se sve donekad gubilo iz vida (11).

Naposljetku i globalna interpretacija tradicionalne historiografije o naravi same književne baštine kao “spomenika pismenosti” ili kao “prave književnosti” još je jedna moguća razina čitanja korpusa nacionalnih tekstova (12). Isto je i s uvjetno zadnjom razinom na kojoj se interpretiraju tipovi kultura u pojedinim razdobljima s obzirom na dominaciju jedne od triju njihovih značajki: govora, teksta ili slike (13), itd.

Ovome bi se mogla dodati barem još jedna, recimo razina prozodije, tj. smjena silabičke, silabičko-akcenatske i akcenatske versifikacije, odnosno tipičnih stihova za pojedine modele, pa podjela na razdoblje vezanoga i slobodnog stiha, pa da steknemo dojam kako je obuhvaćeno gotovo sve ili barem ono najvažnije. Ako nam je baš stalo, mogli bismo kao kriterij uzeti još npr. tisak, društvene staleže i državne formacije u kojima su Hrvati tijekom povijesti prebivali, pa bi ova tabela – tako proširena i presložena prema trima glavnim područjima (vrijeme i prostor; pisci i djela uključujući, dakako, jezike, pisma i žanrove; kontekst i tumačenje) – izgledala mnogo jasnije. No, ista bi se područja u osnovi mogla svesti samo na dva: tekst i kontekst. Područje teksta činili bi autori i djela s jezicima, pismima i žanrovima, a kontekst sve ostalo.

Međutim, ovaj čas ima jedna činjenica koja se čini mnogo važnijom od mogućeg dojma o eventualnoj potpunosti ili manjkavosti naše tabele. Radi se, naime, o tome da se upravo na ovoj tabeli može govoriti o svojevrsnim zamućenim mjestima, pa mirne duše takvim proglasiti npr. kontaktnu zonu dvaju studijskih modela: starije hrvatske književnosti (SHK) i novije hrvatske književnosti (NHK). A to nije samo prva polovica 19. stoljeća, nego prvenstveno 18. stoljeće, pogotovu njegova druga polovica, s kojim – ruku na srce – naši književnopovijesni pregledi, čini se, ionako ne znaju što bi, tj. kojemu bi ga modelu priključili – SHK ili NHK.

Odgovor leži u karakteru 18. stoljeća. Ono ne samo da je i matematički, tj. u nekoj kalendarskoj sintaksi, uvod u sljedeće, 19. stoljeće, nego je uistinu ovo stoljeće pripremljeno ono što tradicionalna historiografija naziva novijom hrvatskom književnosti, ali i ono što historiografija uopće podrazumijeva pod pojmom moderne europske i nacionalne kulture i povijesti.

Dvije su revolucije obilježile europsko 18. stoljeće: prvo industrijska kojoj je okidač bila komercijalna upotreba parnoga stroja (1750.), potom Francuska revolucija sa svojom krilaticom *Liberté, égalité, fraternité* (1789) a koja je na društvenu scenu uvela građanstvo i s njime novu sliku društvenih odnosa uključujući i revoluciju kao društvenu praksu za regulaciju tih odnosa. Umjesto staleža te nasljednoga prava i privilegija nastaje civilno društvo koje u središte stavlja pojedinca sa svim njegovim pravima bez obzira na podrijetlo i stalež.

Na drugoj strani ovo stoljeće stoji u znaku novoga poleta filozofije i znanosti u čijem je središtu razum, odnosno logika i red, pa se i odgojno-obrazovni sustav tome počeo podređivati umjesto dotadašnjega dogmatskog sustava, koji je bio pod nadzorom Crkve. Projekt francuskih enciklopedista, engleskih empirista i francuskih racionalista s prvim akademijama i slobodnim sveučilištima izdiže znanje kao novi oblik društvene moći, pa se

budućnost svijeta otad projicira s ovih racionalističkih pozicija. Ukratko, sve ono što još danas nazivamo modernim – od društva i društvenih znanosti do umjetnosti i novoga pojma književnosti – nastalo je u 18. stoljeću, koje je sebe rado nazivalo prosvijećenim. Nazivalo se ono rado i galantnim zbog posebnoga stila tzv. galantnoga života, koji je počivao na materijalnim blagodatima kao svojevrsnoj reakciji na dotadašnju baroknu i reformacijsku uzdržanost i odricanje. Ticalo se to ionako bogatijih slojeva, dok su ostali nastojali približiti im se koliko su mogli radom u sve napućenijim gradovima i njihovim periferijama.

Nova historijska situacija stvorila je i novi pojam nacije u kojemu su odlučujuću ulogu imali gospodarstvo, tržište, kultura, religija i prostor kao mobilizirajući i homogenizirajući čimbenici. Zato su tzv. nacionalno buđenje i nacionalni preporodni pokreti zahvatili cijelu Europu, da bi kulminirali u 19. stoljeću nazvanome stoljećem nacija, no ne posvuda istom snagom, sredstvima i dometima.

Dok je u nekim zemljama taj proces bio prvenstveno politički i uključivao u prvome redu državnike, diplomaciju i vojsku (npr. Njemačka i Italija), u drugima je on primarno kulturni pokret u kojemu su središnju ulogu imali obrazovani slojevi – pjesnici, filozofi, umjetnici i svećenstvo. No, u oba slučaja ideja moderne nacije zapravo je bila konstrukcija u kojoj su kolektivni identiteti počivali na vlastitim biografijama i duhu koji je proizlazio u prvome redu iz jezika, a onda iz običaja, umjetnosti i književnosti:

A na čemu se osniva narodnost? – U obće slažu se svi u tom, da se osniva na srodstvu porekla i jezika pojedinoga kojega djela čovječanstva, nadalje na srodstvu njegovih običajah, načina življenja, mišljenja, čuvstvovanja i činjenja, zatim na sladkih i gorkih njegovih uspomelah, napokon na raznih potrebah i težnjah, kojimi se narod razlikuje od drugih narodah. (M. Bogović, *Viek devetnaesti, viek narodnosti*, Pozor 1863.)

Za svoju egzistenciju nacije su trebale i neko jamstvo, koje su na tragu ideja Francuske revolucije pronalazile u formi – ako je to bilo ikako moguće – nacionalnih država. One su trebale postati čuvaricama toga duha, odnosno nacionalnoga identiteta. Zato je u jednim zemljama primarni cilj bio političko ujedinjenje i stvaranje nacionalnih država, dok je kulturna homogenizacija dolazila sama, kao njegova posljedica. U drugih – mahom rubnih europskih zemalja i naroda čije su kulture živjele u istim političkim okvirima uzajamno izmiješane s drugim kulturama i zato bez poželjne političke zaštite (npr. Austro-Ugarska Monarhija, Rusko ili Osmansko carstvo) – taj je proces išao od stvaranja prvo kulturne, pa tek onda političke nacije, u krajnjoj konzekvenci do suverene države.

No, već u drugoj polovici 18. stoljeća na umjetničkome planu počeo je jačati pokret romantizma kao svojevrsne reakcije na materijalizam i racionalizam te na društvene i političke norme, također i na općenita obilježja neo/klasicizma, njegova reda i ravnoteže. Pokušavajući prebaciti težište na intuiciju, emociju i moć imaginacije, tj. na sve usamljenijega – a na kraju 19. st. pokazat će se i sve ugroženijeg – pojedinca, svoje uporište romantizam počinje nalaziti u prirodi, njezinoj ljepoti i tajanstvenosti, te u prošlosti i iracionalnome.

Spomenuta dva koncepta proizvodnje kolektivnih identiteta u rubnih europskih naroda doći će u svojevrsni konflikt koji će svaka zajednica pokušavati riješiti na svoj način i tako novu epohu učiniti na poetičkom planu ne samo kompleksnom i heterogenom, nego u nekim slučajevima i upitnom, pa se tako sve donedavna npr. hrvatskoj književnosti osporavao njezin romantički karakter.

Hrvatska je u 18. stoljeću većim dijelom u sastavu Austro-Ugarske Monarhije i upravo tada podijeljena na civilnu i vojnu – prva pod upravom bana, druga Beča, dok su Dalmacija i Istra bile pod upravom Venecije, a hrvatski živalj u Bosni i Hercegovini i dalje u sastavu sve slabijega i zato bunama sve nemirnijega i nestabilnijeg Osmanskog carstva. Jedino je drevni Dubrovnik još

uvijek uživao status slobodne republike, no dolaskom Napoleona i Slavenska Atena, kako su nazivali Dubrovnik, ulazi u sastav francuskih Ilirskih provincija. Nekoć najснаžnije ne samo trgovačko, nego i kulturno, književno i znanstveno središte – i pokraj svojih istaknutih učenjaka, filozofa i latinskih pisaca poput Rugjera Boškovića, Benedikta Staya, Rajmunda Kunića ili Serafina Marije Crijevića – gubi svoje dotadašnje mjesto te prepušta prvenstvo gradovima kontinentalne Hrvatske.

Središte kulturnog života od 18. stoljeća postaju gradovi poput Varaždina, Križevaca, Požege, Osijeka i naročito Zagreba, kojemu geografski položaj najviše pogoduje da preuzme ulogu nacionalnoga, u prvome redu prometnoga i gospodarskog, a onda i kulturnoga središta. Prosvjetu i nadalje širi svećenstvo – isusovci, pavlini i naročito franjevci, koji položajem svoje redovničke države Bosne Srebrene vjerskim, prosvjetnim i kulturnim djelovanjem drže povezanim hrvatski Jug s hrvatskim Sjeverom. S druge strane ideje prosvjetiteljstva ponajviše se šire školstvom koje se reformama carice Marije Terezije, a potom i Franje Josipa II. (*jozefinizam*) počinje organizirati i izvan većih gradova. Pisци svoje knjige više ne pišu samo za bogataše, nego za “siromašne težake i čobane”, kako ističe fra Andrija Kačić Miošić, autor našega prvog bestseleru *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* (1756.).

Najснаžnije svjedočanstvo o prisutnosti prosvjetiteljskih ideja u hrvatskoj književnosti djelo je njemačkog časnika i neko vrijeme drezdenkog uznika Matije Antuna Reljkovića *Satir iliti divji čovik* s čak dva izdanja (1762. i 1779.). U ovome još jednome domaćem bestseleru 18. stoljeća, čija se popularnost mogla mjeriti jedino s Biblijom, Reljković poput Kačića također narodnim stihom poučava svoje siromašne i zaostale Slavonce kako da žive kao prosvijećeni Nijemci i da umjesto “turskih skula” grade prave škole u kojima se stežu korisna znanja. Štoviše, oko njegova *Satira* bila se povela polemika između Vida Došena, autora *Aždaje sedmoglave bojnim kopjem udarene i nagršene* (1768.), i franjevačkog pjesnika Matije Petra Katančića – prva na Sjeveru. Slično

se među kajkavcima, ali kroz komedije, obarao na praznovjerje, neukost, nerad, rasipnost, lakomost i predrasude Tituš Brezovački, autor pjesme *Horvat Horvatom horvatski govori*, koju je bio namijenio puku, dok ju je za plemstvo spjevao na – latinskome! A na kraju toga razdoblja među kajkavskim je piscima aktivan bio i Tomaš Mikloušić, zagovornik kajkavskoga kao književnog jezika, izdavač, između ostaloga, i Titušovih komedija, te autor popularnoga *Stoletnog kalendara iliti Dnevnika* i prvoga kajkavskog pregleda hrvatske književnosti (*Izbor dugovanj vsakoverstneh...*, 1821.).

Osim molitvenika i katekizama za vjerski odgoj puka, Požežanin Antun Kanižlić pisao je i latinske kazališne komade za izvođenje u samostanima te sudjelovao u početnici za opismenjavanje puka rodne mu požeštine. No, upisao se ovaj učeni isusovac u sami vrh našega vjerskog i književnog baroka dvama posmrtno objavljenim djelima. Prvo je rasprava *Kamen pravi smutnje velike* u kojoj zagovara jedinstvo obiju crkava te ističe povezanost slavenskih naroda kao “plemenitih listova slavne ilirijanske gore”. Drugo je stihovana priča o *Svetoj Rožaliji panormitanskoj divici* (1780.) u kojoj su jaki odjeci dubrovačkih pjesnika, njihova stiha i jezika.

Njegov vršnjak s Juga, vrlički franjevac Filip Grabovac, kao mletački vojni kapelan, dobro je poznao život hrvatskih vojnika, pa je deseterački osuo kritiku na pomodarstvo i odnarođivanje, što mu je vojska za zlo uzela. Prvo mu je zabranjen *Cvit razgovora naroda i jezika iliričkoga aliti rvackoga* (1747.) u kojemu, pak, odjekuju hrvatska srednjovjekovna predaja, kronika i franjevačka literatura, a onda je *Cvit* i javno spaljen, autor ubrzo utamničen, pa potom i umro.

Mnogo bolje sudbine bio je malo mlađi i nešto južnije učeni franjevac Andrija Kačić Miošić, možda i zato što je u svojem kultnome *Razgovoru* – ma koliko protokolarno – sa simpatijama isticao i slavio bitke što su ih Mlečani vodili protiv Osmanlija. Inače ovu je svoju stihovno-proznu kroniku “starih kralja slo-

vinskih i događaja koji se u stara vremena zgodiše” složio ne samo prema raznim knjigama – a najviše iz Vitezovićeve *Kronike aliti spomena vsega svieta vikov* (1696.) – nego i po narodnim pjesmama; smatrajući ih historiografskim vrelima, i svoj je rad Kačić vidio upravo u pisanju pjesama po uzoru na narodne. Njegov je *Razgovor* čitan kao prva, nerijetko i jedina knjiga poznata i raširena ne samo među Hrvatima i drugim Slavenima, nego i na europskome zapadu.

Nekoliko Kačićevih pjesama našlo se i u Herderovim antologijama (*Volkslieder*, 1778. i *Stimmen der Völker in Liedern*, 1778-79.) te u nekim francuskim izborima čemu je nesumnjivo pogodovao i opći romantički zanos narodnim genijem. Vrhunac popularnosti Kačić je doživio za narodnoga preporoda vjerojatno i zato što su njegovo slovinstvo, vjerska tolerancija i posebice veličanje junačke prošlosti južnih Slavena te protuturska tendencija bili prihvatljivi slavenskom puku. Pokraj, dakako, štokavske ikavice! Sve to išlo je na ruku hrvatskim preporoditeljima koji su ga čitali i slavili, ali ne i njegov jezik što ga Kačić još naziva i bosanskim. No, i taj je jezik imao svoju ulogu u dotadašnjem procesu standardizacije.

Treći učeni franjevac životnim je vijekom i djelom najneposrednije povezao 18. i 19. stoljeće. Bio je to Valpovčanin Matija Petar Katančić, jedan od desetak pripadnika budimskog kruga hrvatskih franjevačkih pisaca, pravi klasicist kojemu su uzori bili grčki i rimski pisci, a uzore je nalazio i u narodnome pjesništvu (*Fructus auctumnales*, 1791.). Nametnuo se Katančić i pionirskim raspravama o mnogim pitanjima, pa tako i o prozodiji ilirskoga jezika (*Brevis in prosodiam Illyricae linguae animadversio*, 1791.) i o estetici ilirske književnosti (*De poesi Illyrica libellus ad leges aestheticae exactus*, 1817.). Branio je teze o hrvatstvu Ilira (*Dissertatio de columna milliaria*), a bio je prvi koji je na hrvatski preveo cijelu Bibliju, i to na štokavsku ikavicu (“slavno-illyriciski jezik izgovora bosanskog”), objavljenu uoči ilirskog pokreta (1831.).

Pavlini red dao je Zagrepčanina, spomenutoga Tituša Brezovačkoga, koji je uz Dubrovčanina Vlahu Stullija bio najznačajniji i svakako najplodniji hrvatski dramski pisac 18. stoljeća. Svoje komedije Brezovački je pisao kajkavski, pjesme trojezično (na latinskome, njemačkome i hrvatskome), neke čak štokavskom ijekavštinom anticipirajući jezik naših preporoditelja.

Tijekom 18. st. proces jezične standardizacije, čiji se počeci vezuju uz gramatiku isusovca Bartola Kašića iz 1694., primicao se odlučujućoj fazi. Nakon prvih dvaju književnih jezika, hrvatskoga staroslavenskog i latinskoga, sve je upućivalo na to da u borbi štokavskoga i kajkavskoga kao najizglednijih hrvatskih regionalnih jezika vrijeme radi u korist štokavštine. Tome je trendu uvelike pripomoglo i uključivanje Slavonije i njezinih jezikoslovaca ovoga stoljeća – spomenutoga M. A. Reljkovića i njegove *Nove slavonske i nimačke gramatike* (1767., 1779. i 1789.) te *Svašta po malo ili kratko složenje imena i riči u ilirski i njemački jezik* (1761.) Blaža Tadijanovića i *Neue Einleitung zur slavonischen Sprache* (1778., 1789. i 1795.) Marijana Lanosovića. No, tu jezičnu dilemu neće razriješiti ni carska jezična komisija 1791-93. u kojoj su se našli hrvatski Jug i hrvatski Sjever, tj. obje hrvatske struje, nego će zadatak ostati za naraštaje 19. stoljeća.

Ima još barem jedan vrlo važan aspekt kulture 18. stoljeća bez kojega bi bilo u najmanju ruku teško razumjeti ideju onoga Kačićeva “siromašnog” čitatelja, ali i ideju Miklošićeva “stoletnog dnevnika”.

Čitanje je, naime, dotad bilo tek za rijetke, dokone i bogate, jer su si samo oni mogli priuštiti inače vrlo skupu knjigu. Sve do ovoga stoljeća čitateljska publika bila je malobrojna i birana, svedena tek na pojedince iz redova vlastele, trgovaca i uglavnom visokoga svećenstva. Narod je zato imao svoju predaju koja je bila živa i bogata, a oslanjala se isključivo na kolektivno pamćenje i usmeno kazivanje. Sa sedamnaestim, a naročito osamnaestim stoljećem stvari se i u tome pogledu počinju mijenjati, jer je knjiga

dobivala konkurenciju u jeftinijim, pristupačnijim i – što će biti sve važnije – zanimljivijim novim tiskovinama.

Dotad, međutim, hrvatsko je tiskarstvo prošlo zanimljiv put. Svega četrdeset i pet godina nakon Gutenbergove “Biblije od 42 retka” (1466.) već je bila tiskana i prva hrvatska knjiga. Glagoljski Brevijar iz 1491. otisnut je u prvoj domaćoj tiskari, po svemu sudeći u Kosinju, dok se pouzdano zna da je druga tiskara radila u Senju 1494. te da je u njoj tiskano i novo izdanje *Misala*. Treća tiskara nakratko je djelovala u Rijeci sredinom 16. stoljeća sa svega četiri poznata djela, četvrtu je pak oko 1570. osnovao Juraj Zrinski u Nedelišću, a onda je preselio 1586. u Varaždin.

A prva hrvatska latinična i datirana tiskana knjiga bila je *Lekcionar* Bernardina Splićanina. Tiskana je 1495. u Mlecima (Veneciji) i Venecija će zadugo ostati središtem hrvatske knjige i hrvatskih tiskara koji su tamo radili. Od 16. stoljeća venecijanskoj su se sve više pridruživale i druge, posebice njemačke tiskare. U tome smislu može se reći da ono što su Senj i Venecija te druge europske tiskare značile za hrvatsku knjigu do osamnaestog stoljeća, od osamnaestoga sve će više značiti hrvatski gradovi s domaćim tiskarama. Ključnu ulogu u tome imao je Pavao Ritter Vitezović, čovjek koji nije povezo samo dva stoljeća i dvije epohe, nego hrvatski Jug s hrvatskim Sjeverom – i to doslovno i metaforički, tj. životom i djelom, postavši zapravo temeljem moderne Hrvatske.

Sin Nijemca i Hrvaticе, u Senju rođen 1652. godine, u Zagrebu kod jezuita (isusovaca) pohađao gimnaziju, prekinuo školovanje i otišao u Rim, tamo upoznao uglednoga povjesničara Ivana Lučića, potom u Kranjskoj upoznaje i surađuje sa slovenskim polihistorom, tiskarom i grafičarom Ivanom V. Valvasorom, bavi se poviješću i zemljopisom, svladava tiskarstvo te dolazi ubrzo na glas svojom učenošću. Kao poslanik u Ugarskome saboru Vitezović je rodnom gradu ishodio povelju kojom se Senju jamče stara prava, na pohodima protiv Turaka bio s banom Nikolom Erdödyjem “snimajući” svojim crtežima bitke za slavonske grado-

ve, poslije rata upoznaje banova sina Adama Zrinskoga, postaje ličkim podžupanom i po odluci Hrvatskog sabora članom komisije za razgraničenje s Venecijom i Turskom, itd.

A onda se odlučio skrasiti u gradu svoje mladosti koji vidi kao nacionalno središte, nagovara prijatelja biskupa Mikulića da pokrene zaboravljenu isusovačku tiskaru, da je proglasi Zemaljskom (Typographia regni) na što ga je Hrvatski sabor u Varaždinu 1694. imenovao njezinim upraviteljem nalažući da “ne smije tu tiskaru uništiti ili oštetiti, nego ju je dužan pomno čuvati, ne smije je, i ne može, ni po kojom izlikom odnijeti bilo kamo iz Zagreba”. Iz Vlačke ulice Vitezović tiskaru seli u svoju kuću na Griču, u Beču kupuje novu opremu, te se silnom energijom baca na posao. Po uzoru na Valvasora tiskaru naziva Muzejom (impresum: *ex Musaeo meo Graecmonti*). Među hrvatskim i latinskim djelima – knjigama, kalendarima i letcima – međašne 1700., tj. neposredno nakon Karlovačkog mira 1699. i konačnog povlačenja Turaka iz Slavonije, Vitezović tiska i svoju *Croatiu redivivum* s posvetom mladome Adamu Zrinskome. Riječ je o prvome angažiranome političkom tekstu u kojemu se njegov autor zauzima za obnovu hrvatske države (F. Šišić). U drugim svojim djelima (*Kronika, Priručnik, Plorantis Croatiae saecula duo, Orthographia Illyrica...*) Vitezović, između ostaloga, ustrajava na potrebi jedinstvenoga i jednostavnoga latiničkoga hrvatskog pravopisa čime je uvelike pripremio rješenja Gaju i njegovim ilircima.

Početak 18. stoljeća za Vitezovića je bio porazan: požar je uništio kuću i teško oštetio tiskaru, koja mu biva oduzeta, a on osiromašen, naposljetku prognan da bi 1713. i umro.

Evo kako je u jednome pismu banskome namjesniku grofu Petru Kegleviću 16. siječnja 1710. Vitezović opisao rad svoje tiskare:

Ta bi štamparija, kroz više od trideset godina nametnuta, bila propala, da je ja nijesam svojom brigom i trudom uskrisio, znatnim troškom obnovio, te za nedavnog požara (1706.) s velikim svojim gubitkom spasao. Ovako je po mojem gorljivom nastojanju bila na veliku čast i

korist kraljevstva. U njoj bo štampane su knjige za školsku mladež ovoga naroda tako korisne kao i potrebite, onda *Kronika hrvatska*, zatim latinska kronika s naslovom *Plorantis Croatiae*; nadalje *Prodromus in Croatiam redivivam*, mnoge molitvene knjižice, hrvatski koledari za više godina, *Priričnik (Proverbiorum sententiarumque libellus)*; suviše *Artikuli kraljevine Slavonije (Articuli Regni Sclavoniae)*, *Stemmatographia Regni Illyrici*, *Propovijedi* Šimunićeve i još neke druge stvari, koje su nekad nečuvane, domovinu dovoljno na svijetlo iznijele.

Vitezovićevu su djelatnost nastavili drugi “hrvatskoga orsaga stampari”.

Početkom 1769. počinje djelovati Kaptolska tiskara češkog tiskara Antuna Jandere koji pokraj latinskoga kalendara i prvih novina “*Ephemerides Zagrabieneses*” tiska i djela Baltazara Krčelića. Bečki dvorski knjižar i tiskar Trattner osniva 1773. tiskaru i u Varaždinu, a 1774. otvara podružnicu u Zagrebu. Tijekom gotovo dvadesetogodišnjega djelovanja u Zagrebu objavio je Trattner 126 naslova uključujući i novine “*Agramer deutsche Zeitung*” (1785) i “*Kroatischer Korrespondent*” (1789.). Nakon što mu je istekao privilegij za tisak kalendara i školskih knjiga, prodao je tiskaru s knjižarom biskupu Maksimilijanu Vrhovcu. U njoj biskup tiska, između ostalih, knjige prijatelja M. P. Katančića, potom je preuzima Antun Novosel koji do 1825. u njoj tiska 209 knjiga.

Osijek ima franjevačku tiskaru vjerojatno već od 1735. godine, ali pravu aktivnost od 1775. pa sve do 1857. razvili su tiskar Ivan Martin Divald i njegovi nasljednici koji, između ostalih, tiskaju i djela Marijana Lanosovića, Matije Petra Katančića, Antuna Kanižlića, Matije Antuna i Stjepana Reljkovića te drugih slavonskih pisaca. U Dubrovniku 1783. obitelj Occhi otvara tiskaru u kojoj se pokraj djela dubrovačkih pjesnika tiska i drugo izdanje Della Bellina obostranog talijansko-hrvatskoga rječnika, nju 1789. nasljeđuje Andrija Trevisan, pa potom Antun Martecchini (1777-87.), koji je došao u Dubrovnik nakon pada Mletačke Republike,

a tiskao je, između ostaloga, i treći dio velikoga Stullijeva *Vocabolario italiano-illirico-latino* (1810.) te, prvi put, i Gundulićeva *Osmana* (1826.), koji se dotad širio samo u rukopisnim inačicama.

Riječka tiskara Čeha L. Karletzkoga djeluje od 1779. do kraja 19. stoljeća, Zadar je prvu tiskaru najvjerojatnije dobio u 18. stoljeću, no sasvim sigurno od 1803. obitelj Battara vodi tiskaru u kojoj se tijekom Napoleonove vlasti 1806-10. tiskaju i prve talijansko-hrvatske novine “Il Regio Dalmata – Kragliski Dalmatin”. Još će Karlovac i Požega te Sisak dobiti tiskare. No, to je već doba kada Gajevim tiskarskim zavodom 1838. nacionalno tiskarstvo i nakladništvo stječu kontinuitet te postaju važan faktor gospodarskoga, kulturnoga i političkog života moderne Hrvatske.

Tijekom 18. stoljeća i kazalište je djelovalo ne samo u primorskim središtima od Dubrovnika, Hvara i Korčule do Zadra, Senja i Rijeke, nego i u sjevernoj Hrvatskoj od Zagreba i Varaždina do Požege i Osijeka. U Dubrovniku su prevedena i prikazana čak 23 Molièrova djela (*frančezarije*). Jug i Sjever imaju dvojicu komediografa – Vlahu Stullija s komedijom *Kate Kapuralica* kao najboljim dramskim tekstom 18. stoljeća napisanim na hrvatskom jeziku i Tituša Brezovačkoga s komedijama *Matijaš grabancijaš dijak* i *Diogeneš*. S odjecima Reljkovićeve *Satira* kao prvoga značajnijega svjetovnog djela u slavonskoj književnosti ponovo prevladava vjerska literatura. Među njima bilo je i drama franjevac Ivana Velikanovića, Aleksandra Tomikovića i Grge Čevapovića, poneka su bila i tiskana ili izvedena na samostanskim pozornicama. Jedina zasad poznata drama svjetovnoga karaktera bila je *Judita*, koju su 1777. izveli đaci brodske franjevačke gimnazije, a upućivala je na veze hrvatskoga književnog Juga i Sjevera. U *Svetodaniku iliti kalendaru iliričkom za općeno godište 1781.*, koji je uredio Marijan Lanosović, tiskan je prvi čin *Prikaza iliti komedija*, prosvjetiteljsko-sentimentalne komedije s temom iz građanskoga života, ali se još ne zna je li riječ o izvornom djelu ili – što je mnogo izvjesnije – o prijevodu (M. Tatarin).

Osamnaesto stoljeće u znaku je i nekoliko velikih leksikografskih projekata. U prvoj polovici bila su objavljena čak tri višejezična rječnika: spomenuti Della Bellin (*Dizionario italiano, latino, illirico*, Mleci, 1728.) sastavljen na osnovi djela pisaca i potvrđen s oko pet tisuća citata iz književnih djela, omašni rječnik Ivana Belostenca (*Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium / Gazofilacij ili riznica lat. hrv. riječi*, pavlini ga objavili 65 godina nakon nastanka, tj. 1740.) te veliki poredbeni rječnik isusovaca Franje Sušnika i Andrije Jambrešića (*Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica...*, 1742.).

Istodobno uz jezične nastaju i biografski leksikoni kao svojevrsne preteče moderne historiografije uključujući i književnu. Nakon prvih rukopisnih, a potom i objavljenih biografskih djela nastalih od 15. do 17. stoljeća među kojima i ona L. Crijevića Tuberoni te utemeljitelja naše historiografije Ivana Lučića *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* (1666.) sa životopisima mnogih dalmatinskih Hrvata. Serafin M. Crijević sastavio je 1740-742. djelo *Bibliotheca Ragusina* sa 435 životopisa dubrovačkih pisaca, a Adam A. Baričević životopise nekih hrvatskih pisaca te nacrt abecedara za biografski rječnik pisaca kontinentalne Hrvatske. Krunu ovakva rada čini kapitalno djelo koje je objavljeno na samome početku 19. stoljeća *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei* (1802-03.) Franje M. Appendinija. Iako objavljeno tek 1899. godine, valja spomenuti i djelo franjevca Josipa Jakošića *Scriptores Interamniae vel Pannoniae Saviae, nunc Slavoniae dictae, anno 1795 conscripti (cum continuatione a. 1830; Pisci međurječja ili Savske Panonije sad zvane Slavonija, popisani 1795. godine (s nastavkom do 1830. g.))*, kao jedinstven izvor za poznavanje prvih slavonskih pisaca.

Napokon valja spomenuti još i to kako se za 18. stoljeće vezuju i prvi ozbiljniji oblici organiziranoga književnoga života, a oni svoje začetke vuku iz salona bogataških renesansnih obitelji ili akademija. Tako je po uzoru na rimsku *Arcadiju* u Dubrovniku

tijekom 18. st. djelovala *Akademija ispraznijeh*, koje su članovi bili i pisci poput Rugjera Boškovića i Rajmunda Kunića, a cilj joj je bio da, između ostaloga, njeguje jezik i književni ukus. Pod imenima akademija u 18. st. u Dalmaciji, na poticaj Venecije, bilo je osnovano više gospodarsko-književnih društava od kojih su neka pod izmijenjenim imenima djelovala i u vrijeme francuske uprave.

S preporodom će se ovaj proces nastaviti te poprimiti moderne, još i danas aktivne oblike.

Ljudevit Gaj